

İSLAM HUKUK DÜŞÜNCESİ BAĞLAMINDA İNSAN HAKLARI VE DEVLETİN BÜTÜNLÜĞÜ

*İzzet SARGIN**

ÖZET

Çağımızın en önemli kavramlarından olmasına rağmen, “insan hakları” aynı zamanda en çok istismar edilenlerindedir. Batı düşüncesinde insan hakları daha çok siyasetin içerisinde görülürken İslam’ da hukukun/fıkhın içerisinde ele alınmaktadır. İnsan haklarının elde edilmesi ve kullanılması temelde hürriyet ve güvenliğin tesisine bağlıdır. Bu da devletin varlığını zorunlu kılmaktadır. İslam’da insan ve devlet birbirleriyle mücadele eden değil, birbirlerini tamamlayan ve güçlendiren iki değerdir.

Anahtar kelimeler: Hukuk, İnsan, İnsan hakları, Hürriyet, Güvenlik, Devlet

ABSTRACT

Human Rights and the Unity of State in the Context of the Thought of Islamic Law

Although it is one of the most important concept, human rights are exploited far too much at the same time. While human rights are seen within politics in the west opinion, it has been considered within law/fıqh in Islam. Being got and being used of human rights depend on providing of security and liberty. And this is obliged to existence of government too. Human and government is two worth completing and strengtening, not contending each other.

Keywords: Law, Human, Human rights, Liberty, Security, State

İnsan Hakları Kavramı

Çağımızın en büyüğü kavramlarından birisi haline gelen “**insan hakları**” genel olarak her insan için doğuştan itibaren var olan ve insan şeref ve haysiyetini korumayı, insanın maddi ve manevi gelişmesini sağlamayı amaçlayan haklardır. Bu haklar insanlığın ilk dönemine kadar inmektedir. Kur’an-ı Kerim de ilk insan hakkı ihlaline Habil-Kabil kıssası¹ ile dikkat çekmektedir².

* Yrd. Doç. Dr., KSÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı.

İnsan hakları kavramının temelinde insan olgusu yatmaktadır. İnsanın ne, kim olduğu anlaşmadan ve özellikleri bilinmeden insan hakları bütüncül bir şekilde ortaya konamaz.

İnsan hakları kavramının net bir şekilde anlaşılmasını zorlaştıran ve engelleyen bazı olumsuzluklar vardır. Bu olumsuzluklar genel hatları ile şu şekilde sıralanabilir:

1. İnsan hakları kavramının kapsam ve sınırlarını belirleme-
de zaman ve şumul bakımından bazı güçlükler vardır. Bir yandan kavram,
içerik bakımından sürekli zenginleşmekte; öbür yandan ise yeni yaşama
biçimleri hak olarak haklılaştırılmak istenmektedir³.

2. Hem topluma hemde genelde dünyaya hâkim olanlar,
güçlü konumlarından yararlanarak, temsil ettikleri ideolojiye uygun olarak
tek yanlı biçimde insan haklarından ne anlaşılması gerektiğini dayatmakta-
dırlar. Ülke içi veya ülkeler arası güçler, hukuki, siyasi, iktisadi, askeri vb
alanlardaki gelişmelere kendi ideolojileri doğrultusunda yön verdikleri
gibi, bu alanlardaki kurumsallaşmanın dayandırılması zorunlu olan düşün-
ce üretimi ve meşruiyeti sağlayan değerler temelinde de dayatmada bu-
lunmaktadırlar. Bu şekilde yaklaşımla cihanşumul ölçekte ortak bir dilin ve
ortak değerlerin yansıma alanı olması gereken insan hakları, güçlüünün
işine geleni insan hakları olarak sunma ve kurumsallaştırmaya çalışma
çabalarının konusu ve alanı olmaktadır⁴. Bu gerçekliğe Kur'an da dikkat
çekmektedir⁵.

İnsan değer oluşturan ve değerlere sahip olan bir varlıktır. Değer-
ler ideal bir varlık olan insanın zihniyet dünyasını ve yapıp etmelerini oluş-
turan temel dinamiklerdir. İnsan şahsiyeti ve zihniyeti sahip olduğu değer-
ler etrafında şekillenir. İnsanın yapıp etmeleri bir değerler manzumesine
dayanır. Faaliyetlerine değer atfetmeyen bir insanın hayatını anlamlandır-
ması çok zordur. Öğleyse insanın yapıp etmelerinin temelinde değer gelir,
sonra değerlerin kontrol ettiği bilgi, bilginin kontrol ettiği hukuk, hukukun
kontrol ettiği siyaset sonrada siyasetin kontrol ettiği eğitim, sağlık, iktisat,
savunma vb alt kurumlar gelir. Ancak durum tersinden işletilirse yani eği-

¹ 5. Maide, 27–32

² Habil-Kabil kıssası insan hakları ihlalinin sebeplerini de vermektedir. Tefsirlerden hareketle insan hakkı ihlal sebeplerini, kadın, ekonomik kaynakları kontrol etmek ve egemen olma başlıkları altında toplayabiliriz.

³ Fıkıh, fitrata uygun olmayan davranış biçimlerini hiçbir zaman insan hakkı olarak görmez.

⁴ Gemalmaz, Mehmet Semih, **İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, İstanbul 2001 3. baskı,458.

⁵ Firavun; “Bırakın beni, Musa’yı öldüreyim Rabbini yardıma çağırın! Çünkü ben onun dininizi değiştireceğinden, yahut yeryüzünde bozgunculuk çıkaracağından korkuyorum” dedi 40 Mümin 26. Firavun; “Ben size ancak kendi gördüğümü bildiriyorum sizi ancak doğru yola götürüyorum” dedi 40. Mümin, 29.

tim, sağlık, iktisat, savunma vb kurumlar kendi siyasetini, siyaset kendi hukukunu, hukuk kendi bilgisini, bilgide kendi değerini üretirse pek çok insan hakları ihlalleri olması kaçınılmazdır.

3. İnsan hakları kavramının netleşmesi ve inandırıcılığını engelleyen en önemli etkenlerden birisi de çiftte standartçı yaklaşımdır. 2. madde de olduğu gibi bazı insanlar, gruplar ve devletler açısından hak ihlali olarak sayılan bazı durumlar; diğer insanlar, gruplar ve devletlere geldiğinde hak ihlali olarak sayılmamaktadırlar.⁶ Özellikle bu ikilem batı düşüncesinde açıkça görülmektedir. Batı, insan hak ve hürriyetlerini kendi insanı ve toplumu açısından olmazsa olmaz şartı olarak görmesine rağmen kendi dışındaki dünyaya orman gözüyle bakmaktadır ormanda da orman kanunu uygulanmalıdır anlayışına sahiptir. Bu konudaki söylemler ve uygulamalar batı siyasi ve hukuku literatüründe oldukça fazladır.

4. Demokrasi, insan hakları, özgürlükler, çevre vb kavramlar, uluslar arası politikada egemen devletler tarafından bazı devletlerin iç işlerine müdahale aracı olarak kullanılmakta ve ülkelerin iç huzur ve istikrarlarına zarar vermektedirler. ABD'nin kızıl derililere, Fransızların Ceza-yirtililere, İtalyanların Libyalılara, Belçikalıların bazı Afrika topluluklarına, Rumların Kıbrıs Türklerine, Ermenilerin, Anadolu ve Azeri Türklerine yapmış oldukları insan hakları ihlalleri hiç gündeme gelmezken, sözde ermeni katliamı sürekli gündeme getirilerek Türkiye Cumhuriyeti Devleti hukuki ve siyasi arenada haksız bir şekilde sıkıştırılmaya çalışılmaktadır.

Modernleşme sürecinde batı ile karşılaşmamızda, bizim yumuşak karnımız özellikle insan hakları/kadın hakları kavramlarıdır. Bu süreç müslümanların batıya bağımlılıklarının arttığı bir dönemdir. Özellikle bu bağımlılık entelektüel/fikri alanda olmaktadır⁷. Müslümanların kendi üretmedikleri hatta üretiminde de katkıda bulunmadıkları insan hakları söylemini batıdan ithal etmeleri onları bu konuda da batıya bağımlı hale getirmiştir. Genel olarak hukuk alanında olduğu gibi, insan hakları alanında da batıda üretilen söylemler benimsenme yoluna gidilmiştir. Gerçekte, hukukta olduğu gibi, insan hakları söyleminin kitleler ve siyasi otorite üzerinde bağlayıcı bir etkisinin olması, onun yerli, kültürel simge ve kodları kullanmasıyla mümkün olabilir.

İnsan hakları kavramının diğer kavramlar gibi bir yaşama gücü, süresi ve etkisi vardır. Bu kavramlar doğru içerik ve tanımlama ile kullanıldıklarında uzun süre etkinliklerini sürdürebilirler. Aksi halde yozlaşırlar

⁶ Gemalmaz, 459.

⁷ Şentürk, Recep, **İnsan Hakları ve İslam**, İstanbul 2007,15.

ve inandırıcılıklarını kaybederler. Bu kavramlar temel değerlerle uyumlu oldukları ölçüde içselleşirler ve süreklilik kazanırlar.

İnsan, dış dünyayı sahip olduğu dünya görüşü ile anlamaya, algılamaya ve çözümlenmeye çalışır. Tepkilerini dünya görüşüne dayanarak ifade eder. İnsanın dünya görüşü büyük ölçüde sahip olduğu metafizik düşüncesinin eseridir. İnsanın metafizik düşüncesinin oluşmasında ise din önemli bir baskın unsurdur. O halde bir insanın dünya görüşünün doğru şekillenmesi büyük ölçüde dini doğru anlamasına bağlıdır. Bir dinin doğru anlaşılması da ancak dinin doktrin boyutunun yani dinle ilgili temel kavramların doğru anlaşılmasıyla mümkündür. Başka bir ifade ile insanların yapıp etmelerini büyük ölçüde inançları ve düşünceleri belirler. Doğru inancı ve düşüncesi olanın yapıp etmeleri de elbette doğru olacaktır⁸.

Bir doktrinde insana verilen değer insan haklarına verilen değer in göstergesidir. İnsan hakları konusunda en önemli husus insan unsurudur. İnsana değer verilen ve saygı duyulan düşüncede insan haklarına da değer verilir ve saygı duyulur.

İslam'ın İnsana Verdiği Değer

İnsan, İslam dininin en çok önem verdiği temel kavramlardan biridir. İslam, insana sadece insan olduğu için- hiçbir ayırım gözetmeden- üstün bir değer vermiştir. Allah insanın diğer varlık kategorilerinden farklı ve üstün yarattığını ifade etmiştir. Allah(cc) Ahsen-i Takvim⁹ olarak yarattığı insanı mükemmel¹⁰ kılmıştır. Meleklerin ve cinlerin ona secde etmesini¹¹ isteyerek insanın ontolojik üstünlüğünü teyit etmiştir.

Allah(cc) yarattıkları içerisinde sadece insana akıl ve sorumluluk mesnedi olarak irade vermiştir. Hatta elest bezminde kendisini Rab olarak tanımada bile insana baskı yapmamış, onu iradesinin emrine bırakmıştır.¹²

Yüce Allah(cc) insana ruhundan üflemiş¹³ ona isim koyma yani bilim yapma¹⁴, kainatı anlama, yorumlama ve öğrendiklerini aktarma kabiliyeti vererek onu halife¹⁵ olmaya layık görmüştür. Bu manada Allah'ın bütün fiili sıfatları, insanın ontolojik varlığı içerisinde yansımalarını bulur-

⁸ Tahir b.Aşur, **İslam İnsan ve Toplum**, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul 2000, 86.

⁹ 95. Tin, 4

¹⁰ 17. İsrâ, 70

¹¹ 2. Bakara, 34; 7. A'râf, 11; 20. Tâhâ, 16;38. Sâd, 71-72.

¹² 7. A'râf, 172.

¹³ 15. Hicr, 28-29; 21. Eeñbiyâ, 91; 38. Sâd, 72.

¹⁴ 2. Bakara, 30; 6. En'âm, 165.

¹⁵ 2. Bakara, 31.

lar. Bu sıfatlar insan tarafından ve insan ölçğinde varlık alanında ortaya çıkarlar, fiiliyata dökülürler.

İnsan üstlendiği emaneti¹⁶ yerine getirmek için gerekli şartlara sahiptir¹⁷. Ruh ve beden özelliklerinin yeterliliğinden öte, tüm kainat insanın tarihsel yürüyüşünü kolaylaştırıcı bir düzen içinde dizayn edilmiştir. Evrendeki her şey; güneş, ay, gece, gündüz¹⁸, gemiler, ırmaklar¹⁹ kısaca yerde ve gökte olan tüm şeyler insanın emrine verilmiş²⁰, güzel olan her şey insana sunulmuştur²¹.

Temel nasslar çerçevesinde oluşturulan fıkıh literatüründeki pek çok hüküm; insan değerinin ve şahsiyetinin -maddi, manevi ve ekonomik- üç boyutunu korumakla ilgilidir. Haksız yere adam öldürme²², iftira²³, zina²⁴, başkasının malını haksız yere yeme²⁵, gıybet²⁶, içki²⁷ vb gibi insanın bu üç boyutuna tecavüz mahiyetindeki tüm eylemler yasaklanmıştır.

Hukuk Ve İnsan Hakları

Bizatihi yüksek bir değer olan insan, bütün kurumların ve faaliyetlerin ekseni ve amacı konumundadır. Sosyal ve siyasal bütün kurumlar insana hizmet etmeli, insan hayatını olabildiğince güzelleştirmek ve iyiyi götürmek için çalışmalıdır.

Bütün toplumsal hareketlerin ekseni olan insana hukuki yönden hareket imkanı sağlayan, fiil ve davranışlarına hukuki etkinlik kazandıran hukuki kimliğidir ki²⁸ onun bu niteliği hukuk süresi olarak ifade edilir. Hukuk süresi niteliği yani kişiliği insanın en önemli özelliklerindedir.

Hukuk, özgür insanı, hukuki bir varlık kabul edip öznel haklar ve sorumluluklarla donatarak, ona bireysel ilişkilerinde hareket alanı kazandırır. Çünkü kişilik amaçtır. İnsan bedeni ve ruhi bir varlık olduğu için değil, hukuk düzeninde bizzat amaç olduğu için kişidir ve hukuk süjesi sayılmaktadır. Hukuk süjesi kavramının karşıtı nesne, obje, yani hukukun konusu

¹⁶ 33. Ahzâb, 72.

¹⁷ 2. Bakara, 36; 7. A'râf, 241.

¹⁸ 14. İbrahim, 33; 29. Ankebüt, 611.

¹⁹ 14. İbrahim, 32.

²⁰ 2. Bakara, 172; 5. Mâide, 5; 7. A'râf, 157; 17. İsra, 70.

²¹ 5. Mâide, 88; 7. A'râf, 160; 10. Yunus, 93.

²² 4. Nisa, 92-93; 5. Mâide, 32; 6. En'âm, 151; 17. İsra, 33; 25. Furkân, 68.

²³ 24. Nur, 4, 23-24.

²⁴ 4. Nisa, 16; 17. İsra, 32; 24. Nur, 2-3.

²⁵ 2. Bakara, 188; 4. Nisa, 29, 160-161.

²⁶ 49. Hucurât, 12; 104. Hümeze, 1-2.

²⁷ 5. Maide, 90-91.

²⁸ Fıkıh terminolojisinde hukuki kimlik zimmet terimiyle ifade edilmekte: Kişiyi haklara ve borçlara ehil kılan şeri vasıf olarak tanımlanmaktadır.

olan her şeydir. Nesne ile süje arasındaki fark, nesnenin -hukuk konularının ve özellikle eşyanın- statik bir karakterde olduğu, buna karşılık hukuk süjesi kavramının sürekli ve dinamik bir canlılığı ifade ettiğidir. Bu nedenle hukuk konusu her zaman bir araç, hukuk süjesi, özellikle dinamik olarak insan bizzat amaçtır²⁹. Öyleyse hukukun amaçları yerine insanın amaçları denilmesi daha uygundur³⁰.

Amaç olan insanın bir başka insan veya şey için araç olması onun için kabul edilemez en alçaltıcı bir konumdur. İnsanın araç olması, onu kendi yargısının aksi yönünde davranmaya zorlamak, onun değerini kamu-laştırmak ve kendisini kendisi olarak ifade etmesine engel olmak demektir. İnsanın bir başka insan veya kurum tarafından amacından saptırılması zulümdür. Bu şekilde insanın araç düzeyine indirilerek bir başka insan için tahsisi yani insanın sömürülmesi yaratılış gayesine aykırıdır³¹.

İnsanın amaç olmasının temelinde insan olgusu yatmaktadır. Din, ırk, meşrep, mezhep vb. ayrımı gözetmeksizin bütün insanlara hür ve eşit bireyler olarak, insan onuruyla bağdaşır tarzda muamele edilmelidir. Bu anlayış en özlü şekilde hemen herkesin bildiği tarihin en güzel insan hakları belgesi olan veda hutbesinde ifadesini bulmuştur.

Tarihin her döneminde olduğu gibi günümüzde de insan hakları kavramı hukukta, siyaset teorisinde, sosyal bilimlerde ve felsefede tartışmaların merkezinde yer almakta, temel çalışma ve çatışma alanlarından birisini oluşturmaktadır. Günümüz dünyasında hem milli hem de milletler arası arenada insan haklarından hareket etmeyen referans noktası olarak insan haklarını almayan siyasal öneriler ciddiye alınmamaktadır. Çünkü insan hakları siyasal meşruluğun temel ölçütüdür. Siyasal meşruluk, içtimali idarenin temel dayanağını oluşturduğundan hukukla yakın ilişki içerisindedir. Bu bağlamda insan hakları hukuki ve siyasi meşruluğun temel dayanağıdır.

Hak ve hukuk arasında çok boyutlu bir ilişkiler düzeni de bulunmaktadır. Hukuk kavramı köken olarak haklar demek olduğundan hakların bütünü genel olarak hukuku meydana getirmektedir. Hakların çiğnenmesi ve yok sayılması aslında hukukun yok sayılması ve çiğnenmesi demektir. Hakkın olmadığı yerde hukuk da yoktur.

²⁹ İzveren, Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara 1988, 116-117.

³⁰ Çağıl, Orhan Munir, **Hukuk Ve Hukuk İlimine Giriş İstanbul**, 1996, 10; İslam hukuk düşüncesinde şeriatın (hukukun) amacı "kulların faydalarını sağlamak" olarak ifade edilir. Bk. İbrahim Kafı Dönmez, **İslam Hukukunda Kaynak Kavramı Ve 8. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları**, Erzurum, 1981, (basılmış doktora tezi); 21. Enbiya, 107; 10. Yunus, 57.

³¹ Kösoğlu, Nevzat, **Devlet Eski Türklerde İslam'da Ve Osmanlılarda**, İstanbul 1997, 29.

Hukuk, amacı olan düzeni kurarken ve toplum içerisinde adaleti gerçekleştirirken insana önem vermek ve onun tüm haklarını güvence altına almakla yükümlüdür. Çünkü az önce ifade ettiğimiz şekilde hukukun amaçları aslında insanın amaçlarıdır.

İnsan haklarının hukuki açıdan en temel noktası, toplumda adaletin sağlanmasıdır. Adalet gibi soyut bir kavrama geçerlilik kazandırmak, içtimai hayatta adaleti başköşeye oturtmak hukuk düzenine düşen en temel görevlerindedir. Toplumda var olan adaletsizlik durumu, insan haklarının çiğnenmesine en büyük katkıyı sağladığı gibi, bütün sosyal organizasyonların yıkılmasının da en temel etkenidir. Unutulmamalıdır ki bir ülkeyi, bir devleti en kısa zaman da parçalayarak yok etmenin en etkili ve en kestirme yolu, mensuplarının bir kısmına tanınan haklardan diğer kısımlarını mahrum etmektir. Çünkü denge bozuldu mu ülkenin ve devletin varlık gerekçesi ortadan kalkar.

Fıkıh ve İnsan Hakları

Tanımları³² ve muhteviyatları dikkate alındığında hukuk ve fıkıhın farklı ilişki boyutlarına sahip oldukları görülmektedir. Hukuk, genelde kişinin diğer kişilerle veya dış dünya ile olan ilişkilerini düzenlemeyi kona alan tek boyutlu bir yaklaşım sergilerken, fıkıh, kişinin Allah'la, kişinin kendisiyle ve kişinin dış dünya ile ilişkilerini düzenleyen bir yaklaşım sergilemektedir. Fıkıha göre bütün yapıp etmelerde bu ilişki boyutlar birbirinden ayrılmamakta, birlikte değerlendirilmektedirler. Başka bir ifade ile

³² Hukuk ve fıkıh tanımlarından bazıları şunlardır: Hukuk toplumun genel yararını veya bireylerin ve toplumun ortak iyiliğini sağlamak amacıyla konulan ve kamu gücüyle desteklenen, (Sabri Şakir Ansay, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, Ankara 1958, 3. baskı 38; Adnan Güriz, **Hukuk Felsefesi**, Ankara 1992, 3. baskı, 290; **Hukuk Başlangıcı**, Ankara 1996,3. baskı,40; O. Münir Çağıl, **Hukuk Ve Hukuk İlimine Giriş(Hukuk Başlangıcı Dersleri)I-II**, İstanbul 1966, I,8; Necip Bilge, **Hukuk Başlangıcı(Hukukun Temel İlkeleri)**, Ankara ts., 5. baskı, 24; Erhan Adal, **Hukukun Temel İlkeleri**, İstanbul 1991,3. baskı 2; Şeref Gözübüyük, **Hukuka Giriş Ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara 1993, 8.baskı, 5) toplumsal ilişkileri düzenleyen, (Adil İzveren, hukuk felsefesi, Ankara 1988,107; Güriz, **Hukuk Felsefesi**, 269; **Hukuk Başlangıcı**, 40) insanlar arasındaki düzen ve adaleti hakim kılmaya yönelik uyulması zorunlu bağlayıcı kurallardır (M. Kemal Oğuzhan, **Medeni Hukuk Dersleri**, İstanbul1971,1; Özkan Tikveş, **Teorik Ve Pratik Anayasa Hukuku**, İzmir 1982, 4). Hukuk yeryüzünde insanların gerek bir bütün olarak gerekse büyük küçük guruplar halinde birbirleriyle bir arada yaşamalarını sağlayan (Ernest Hirş, **Hukuk Felsefesi Ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara 1949, 327) âdalete hâdim, beşeri hayat düzenidir (Çağıl, **Hukuk Ve Hukuk İlimine Giriş** 8). Fıkıh , dinin uygun gördüğü ilkelere göre düzenlenen kamusal ve bireysel hayatın ve ticari ilişkilerin her yönünden bahseden ilimdir (Fuad Köprülü, "Fıkıh" **Mad İslam Ansiklopedisi I-XIII**, İstanbul 1986-1993, IV,601). Fıkıh Tanrı'nın, teklif sahibi olan kulların, iş ve amelleriyle ilgili olan vacip, haram, mekruh, mübah vb gibi hükümlerinden bahseden ve bunları öğreten bir ilimdir (İbn Haldun, **Mukaddime I-III**, trc: Zakir Kadri Ugan, İstanbul 1990, II,483). Fıkıh amel amel yönüyle kişinin leh ve aleyhine olan şeyleri veya şer'i amelî meseleleri bilmesidir (Mola Hüseyin, **Şerhu'l-Mirkât-İ Usûl (Mir'ât)**, İstanbul ts., 16; Heyet, **Mecelle**, mad., 1). Fıkıh istidlal yoluyla ayrı ayrı delillerden elde edilen fer'î, şer'î hükümleri bilmektir (en-Nesefî, Ebu Abdullah İbn Mahmud, **Tefsiru'n-Nesefî İv**, İstanbul 1984 I,9).

fıkıh, eşyanın üzerinde Allah'ın muradını arama ve gerçekleştirme çabasıdır/faaliyettir. Ayrıca fıkıhın yapılanmasını ruhun ölmezliği yani ahiret inancı üzerine dayandırması insan haklarının en büyük güvencesidir.

Batı düşüncesinde insan hakları kavramı, hukuk ve siyaset bağlamında ele alınmasına rağmen, İslam düşüncesinde fıkıh içerisinde konu edilmektedir. Sonuçta iki ayrı yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durum iki yaklaşım arasında hiç bir benzerlik olmadığı anlamına da gelmemektedir.

Fıkıh cihanşümul bir yaklaşımla hiçbir ayrıma tabi tutmadan evrensel insanı kendisine konu edinir. Fıkıha göre ademiyet yani insan olmak insan haklarının temelini oluşturur. Hiçbir ayırım söz konusu olmadan hak ve sorumluluklar bütün insanlara Allah tarafından doğuştan itibaren verilmiştir. Bütün insanlar hak ve sorumluluklara ehil olarak zimmitle doğarlar ve bunlar hiçbir şekilde alınamaz ve istismar edilemezler³³.

Tek başına bırakılmayan³⁴ ve ilahi hitaba muhatap olan insan Allah'a kullukla mükellef kılınmıştır³⁵.mükellefiyetin yerine getirilmesi ise hürriyet ve güvenlik esasına dayanır; çünkü hürriyet ve güvenlik mükellefiyetin yerine getirilmesinde temel eksendir.

Kanunların izin verdiği her şeyi yapabilmek³⁶, insanın dış baskıya ve yabancı egemenliğine karşı düşünce ve hareket bağımsızlığı³⁷, insanın insan olduğu için sahip olduğu hareket etme gücü³⁸, başka birinin keyfi isteğinden bağımsız olama durumu³⁹ tam olarak engelleme olmaması⁴⁰, dış etkenlerin yokluğu⁴¹ ve kişinin kendi kendine karar verebilmesi⁴² şeklinde tanımlanan hürriyet, hakların elde edilmesinin ve kullanılmasının en temel şartıdır. Hürriyet olmadan insan haklarını düşünmek söz konusu değildir.

Hürriyet insanın sahip olduğu serbest hareket etme gücünün ve bağımsızlığının ifadesidir⁴³ ve insan haklarının elde edilmesi ve kullanılmasının bir anlamda özüdür. Hürriyet insan varlığının bütün yönleri ve boyutları ile gelişme imkânına kavuşabilmesinin alt yapısıdır. Hürriyet

³³ 26. Şu'arâ, 183.

³⁴ 29. Ankebüt, 2; 75. Kıyâme, 36

³⁵ 2. Bakara, 21; 4. Nisa, 36; 7. A'râf, 59,65,73,85; 15. Hicr, 99; 19. Meryem, 65; 117; 20. Tâhâ, 14; 24. Nur, 55; 39. Zümer, 2. 66; 51. Zâriyât, 56.

³⁶ İzveren, 143; Yayla, **Özgürlük Yolu**, Ankara 1992,22.

³⁷ İzveren, 143; Yayla, **Özgürlük Yolu**, 22.

³⁸ Gözübüyük, Şeref, **Anayasa Hukuku**, Ankara 1991,87.

³⁹ Yayla, **Özgürlük Yolu**, 22.

⁴⁰ Hobbes,Thomas, **Leviathan**, trc: Semih Lim, İstanbul 1993,154.

⁴¹ Hobbes, 96,154.

⁴² Akın, İlhan F., **Devlet Doktrinleri**, İstanbul 1962,69.

⁴³ Gemalmaz, 463.

alanı aynı zamanda bireylerin hak alanlarının da tespiti. Bu yönüyle hürriyet negatif⁴⁴ bir karakter taşır. Yani hürriyet bir şeyden hürriyettir, bir şeye hürriyettir. Hürriyette esas olan bireye bir şey sağlanması değil, bireyin dış baskı ve zorlamalara maruz bırakılmamasıdır. İnsanın dış bir müdahaleye maruz kalmadan davranabildiği alan ne kadar genişse hürriyeti de o kadar geniş demektir⁴⁵.

Siyasal hürriyet bireyin güvenliği ve ruhun huzuru demek olduğundan⁴⁶ yönetim öyle olmalıdır ki hiçbir insan diğerinden korkmasın⁴⁷. Toplum büyüyüp genişledikçe birey küçülüp kaybolmasın⁴⁸. Ülkelerin kendi kaderlerini belirleme hakkı ancak hür insanlara dayanan hür toplumların kurumsallaştırılmasıyla mümkündür. Diktatörlükler için değil.

Hürriyet, karakter ve kişiliği olan insanların ortaya çıkmasını sağlar. Bir toplum belli bir süre ilerledikten sonra gelişmez hale gelir ve gerilemeye başlarsa bunun gerçek nedeni hürriyetin dolayısıyla kişilik ve karakter sahibi insanların eksikliğinde aranmalıdır.

Diktatörlüklerin zayıf yönlerinden biri de, ülkede adam kıtlığına sebep olmalarıdır. Her şeyin tepeden kararlarla otoriter bir biçimde yürütülmesi insanları ülke meselelerine karşı ilgisiz kılar, sorumluluk duygusu-

⁴⁴ Negatif hürriyet bireyin dışardan gelen bir zorlama altında kalmadan davranabilmesi ve hareket edebilmesini deyimler. Başka bir deyişle birey davranışlarına, hareketlerine diğer bireyler tarafından müdahale edilmediği ölçüde hürdür. İnsanın dış bir müdahaleye maruz kalmadan davranabildiği alan ne kadar genişse hürriyette o kadar genişir. (Yayla, **Liberal Bakışlar**, 159; **Liberalizm**, Ankara 1992,149) Bu tür hürriyet anlayış ve yorumunun çeşitli özellikleri vardır; her şeyden önce hürriyet bireysel olarak ve fakat sosyal bir bağlamda ortaya çıkan bir durumdur. Bireysel ve negatif hürriyet, kanun altında hürriyet veya kanun hâkimiyeti demektir yani hürriyetin iki yönü vardır; biri zorlamaların olmaması diğeri de kanun hâkimiyetidir. Çünkü kanunlar hürriyeti koruma amacına hizmet eden araçlardır. Kanunsuz hürriyet olmaz. Hürriyetin temeli hukuka bağlı yönetimdir bu yüzden insan hiç kimseye değil, yalnızca kanunlara itaat ederse hür sayılır. (Yayla, **Özgürlük Yolu**, 31.) Her toplum hürriyetleri kullanma yolunda zoru önlemek için zor kullanma hakkını bireyler adına belirli bir güce yani devlete vermekle bulur. (Yayla, **Liberalizm**, 155). Temel kaynaklar ekseninde islam hukuk düşüncesine hürriyet açısından bakıldığında daha çok negatif karakterli bir hürriyet anlayışının egemen olduğu görülmektedir. Yüce Allah;” Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek şeyleri sormayın. Eğer Kur’an indirilirken onları sorarsanız size açıklanır (açıklanmadığına göre) Allah onları affetmiştir.(Siz sorup da başımıza iş çarmayın) Allah çok hoşlayıcıdır aceleci değildir. Doğrusu sizden önce bir kavim onları sordu da o yüzden kâfir oldular. (5. Mâide, 101–102) ayette sorulması yasaklanan konular, Allah tarafından yasaklanmamış olan ve insanların serbest bırakıldıkları hususlardır. Başka ayetlerde de; “ İnsanların hakkı olan şeyleri kısımayın. Yeryüzünde bozgunculuk yaparak karışıklık çıkarmayın. (26. Şuara, 183). Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır.” (2. Bakara, 256) “ Allah size kolaylık diler, güçlük dilemez”(2. Bakara, 185) buyrulmaktadır. İslam hukuk düşüncesinin temel kaynakları olan Kur’an ve sünnetin özelliklerinden ikisi; tekliflerin azlığı ve güçlüğün olmamasıdır (2. Bakara, 185; 4. Nisa, 28; 5. Maide, 6; 18. Kehf, 88; 22. Hacc, 78; 65. Talak, 4, 7) kaynaklarını özelliği bu olan bir dinin hukuk düşüncesinde pozitif yükümlülüklerin ve yönlendirmelerin mümkün olduğu kadar az olması esastır.

⁴⁵ Yayla. **Liberal Bakışlar**, Ankara 1993,159; **Liberalizm**, 149.

⁴⁶ Kışlalı, **Siyasal Çatışma Ve Uzlaşma**, Ankara 1993, 230.

⁴⁷ Montesquieu, **Kanunların Ruhu Üzerine** I, trc: Fehmi Baldaş, Ankara 1963, 296.

⁴⁸ İnan Karman, **Devlet İdaresi**, İstanbul 1993 3.baskı 144.

nu yok eder, bencillik yaygınlaşır. Bu anlamda J. Stuart Mill'in şu özlü sözleri çok manidardır; “ Kendi elinde daha uysal bir alet haline gelmeleri için insanları evcilleştiren bir devlet, sonunda küçük insanlarla büyük şeyler başarmanın imkânsız olduğunu anlayacaktır⁴⁹. “ Kur'an-ı Kerim'de yöneticilerin kendilerini üstün görerek⁵⁰ toplumu küçük görmelerini ve buna bağlı olarak toplum bireylerinin küçüklüğünü dikta rejimlerin kurulma sebebi olarak göstermektedir⁵¹.

Hürriyetin temeli, insanın kendisini sürekli şekilde yenilemesi ve var etmesidir. İnsanın amaç olarak varlığını sürdürebilmesi, hürriyetini bir dış alana taşıyıp yaymasıyla mümkündür. Her insan kişiliğinin hür ve otonom karakterini gerçekleştirebileceği bir hürriyet sahası ile çevrelenmelidir⁵². İnsanlar beşeriyet tarihinin iyiliğe ve hürriyete doğru gelişen hak ve hakikate, hürriyet ve adalete, insan hayatına ve şahsiyetine saygı temelinden hareket eden bir toplum olmasını istiyorsa, bu hedeflere ulaştıracak tedbirleri almalı ve organizasyonları gerçekleştirmelidir.

İnsanın hür bir ortamda kendisini kendisi olarak ifade edebilmesi, temel bir insan hakkı olan güvenlik kavramı ile de yakından ilgilidir. Güvenlik insan haklarının temel ilkelerindedir. İnsanın hür olması, toplumun korunan bir üyesi olarak hukuki bir statü kazanmasını, kimden gelirse gelsin her türlü hukuk dışı müdahaleden korunarak meşru ölçüler içerisinde isteğine göre hareket etmesini deyimler.

Fıkıh açısından güvenlik en temel hareket noktalarındandır. Dinin, canın, malın, aklın ve neslin kısaca insanın bütün boyutlarının korunması/güvenceye alınması fıkıhın temel ilkelerindedir. Fıkıhın diğer hükümleri bu temel ilkeleri korumaya matuftur. Fıkıh, insanın insan olması hasebiyle doğuştan getirdiği bu temel hakları korumayı- hiçbir ayrıma tabi tutmadan- hem bireyi hemde devleti sorumlu tutmuştur.

İnsanın yaratılış maksadını gerçekleştirmesine yardımcı olacak hürriyet ve güvenliğin kendisine verilmesine adalet denir. Bunun karşıtı olarak onu bu amacından saptıracak her türlü baskı, şiddet, korku vb. yollar ile hürriyet ve güvenlikten mahrum bırakmak ise zulümdür.

İnsanın hürriyet ve güvenliğini tehdit etmenin veya ortadan kaldırmanın en etkin yolu fiziksel zor kullanmaktır. Zor bireyi düşünen, de-

⁴⁹ Kışla, 230.

⁵⁰ 96. Alak, 6-7.

⁵¹ Fravun kavmini küçümsedi. Onlar da ona boyun eğdiler. Çünkü onlar yoldan çıkmış bir kavim idiler (43. Zuhuf, 54) ayeti bu görüşe örnek olarak gösterilebilir.

⁵² Çağıl, “ Bir eser münasebetiyle hukuk mefhumu ve hukuk idaresine dair bazı düşünceler”, **İÜHF**, c: XXIV, sy:1-4, İstanbul 1959, 386.

gerlendiren ve karar veren bir varlık olmaktan çıkartarak yerine göre onu başka bireylerin amaçları için kullanılabilir basit bir araç veya köle durumuna düşürür. Bu durumdaki bireylerin faaliyetleri hür faaliyet olarak isimlendirilemez. Çünkü kişinin toplumun korunan bir üyesi olarak hukuki bir statü ile kendi isteğine göre hareket edebilmesi hür faaliyetlerin göstergesidir. Unutulmamalıdır ki vatandaşlarına başka devletlere ve insanlara karşı güvenlik sağlayamayan bir devlet uzun vadede kendi güvenliğini ve varlığını sürdüremez.

Birey ve toplum açısından hürriyet ve güvenlik dengesi çok önemlidir. Hiçbiri diğerine feda edilemez. Tek başına güvenlik oldukça statik ve mütekebbir bir toplum meydana getireceğinden insanların üretkenliği büyük ölçüde engellenir. İnsanların hayata olan ilgisini daha canlı tutmak, sürekli olarak daha iyi daha yeni şeylere ulaşmak, insanların üretkenliğini ve etkinliğini teşvik ederek ve artırarak hayatı daha yaşanılır hale getirmek için hürriyette en az güvenlik kadar ihtiyaç vardır. Geleceğin güçlü toplumlarını hürriyetleri ve etkinlikleri çok olan insanlar oluşturacaktır.

İnsan hakları zor kullanılarak ihlal edilir. Bu açıdan insanların haklarını ihlal edenleri engelleyecek kurumlara ihtiyaç vardır. Bu kurumların en büyüğü ve en etkili devlettir. Bütün devletlerin amacı vatandaşlarının hürriyet ve güvenliğini sağlayarak haklarını koruma ülküsüne hizmet etmek olmalıdır. İnsan devletten ilk önce fiziki zora karşı varlığının korunması(güvenlik) ve toplumda kendisinin realize etmesinin sağlanması(hürriyet) talep etmektedir⁵³. Bu iki temel hakka en büyük tehdit de suçlar ve siyasal rejimlerden gelmektedir. Hak, devlet ve toplumun hukuk düzeni aracılığıyla ve yasalarla güvence altına almış bulunduğu bir durum olarak tanımlanır⁵⁴. Öyleyse ismete ve zaruriyata yönelik her türlü tehdidi ve ihlali önlemek devletin en temel görevlerindedir.

İnsan Hakları Açısından Devlet

Devlet ve insan hakları hem birbirlerini tamamlayan, hem de birbirleriyle çelişen kavramlardır. Bu iki kavram arasındaki ilişkinin böylesine zıt yönlü olması insan hakları ve devlet ilişkisini de çok hassas bir zemine oturtmaktadır. Devlet problemi bir hürriyet ve güvenlik problemidir. Devlet kendisini oluşturan insanların hürriyet ve güvenliklerini tanımak ve korumakla sorumludur.

⁵³ Çağıl “ Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet ‘ Hukuk Devleti’ ve ‘ Hukuk Kültürü” İÜHFİM, c. XXVI s.1-4, İstanbul 1961,262.

⁵⁴ Çeçen, Anıl, **İnsan Hakları**, 2. baskı. Ankara 1995, 24.

Devletin insan haklarıyla ilişkisi yatay ve dikey olmak üzere iki boyuttur:

a) Yatay boyut; insanlar arası ilişkilerde hak ihlallerini önleyecek düzenlemeleri yapmak devletin temel görevlerindedir. İnsan değer olarak hem iyi hemde kötü olabilen⁵⁵ yani zıt eğilimlere sahip olan bir varlıktır. Onda hem hak ve adalet hemde haksızlık ve adaletsizlik duygusu vardır.⁵⁶ İnsanın bu çift boyutundan hangisinin öne çıkacağı önceden belli değildir. Öyleyse insanı dizginlemek için hukuk ve devlet düzenine ihtiyaç vardır. Bir bireyin başka bir bireye karşı zor kullanarak haklarını ihlal etmesi ve suç işlemesi halinde cezai bir durum söz konusudur. Böyle durumlarda devlet hukuki sınırlar içerisinde kalarak saldırganı önleme hatta cezalandırma yetkisine sahiptir. Devlet insanların haklarını ihlal edenleri caydırıcı ve hukuki zor kullanarak engellemelidir⁵⁷

b) Dikey boyut; devlet-birey ilişkisi insan haklarının dikey boyutunu oluşturur. Suçlular hemen her toplumda küçük bir sayının üzerine çıkmazlar. İnsan hakları ihlalinde asıl tehlike siyasal rejimlerdir. Çünkü bireyin sınırlı gücü karşısında devlet sınırsız bir güce sahiptir. Kurullarla sınırlandırılmamış bir devlet bireysel hak ve hürriyetleri baskı altına alarak, insanların yaşama imkânlarını ortadan kaldırarak onları köleleştirebilir. Bu durumda yapılması gereken, devletin, bireyin hürriyet ve güvenliğini hiçe sayan bir devlet olmasını önlemektir. Bunun yolu da devletin hareketlerini ve tasarruflarını belli kurullarla bağlamaktır⁵⁸. Çünkü insan hakları açısından devlet ve birey arasında adaletin sağlanması kesinlikle gereklidir. Hürriyetlerin güvence altına alınması kadar yetki ve görevlerin de belirlenmesi gereklidir⁵⁹.

Kanunlarla insan hürriyetleri arasında sıkı bir ilişki vardır. Kanunlar, bir ülkede hürriyetlerin sınırlarını belirlemekle beraber korunmalarını da sağlar⁶⁰. Devlet, kanunsuz, sınırsız ve sorumsuz hürriyetin değil kanuna uygun hürriyetin şartıdır. İnsanın doğuştan sahip olduğu hürriyetleri toplumda bir değer kazanabilmesi için tanımlanmaları ve birtakım kalıplara sokulmaları gerekir. Devlet hürriyetleri tanımlayarak onlara hukuki şekille-

⁵⁵ 17. İsrâ, 11; 95. Tîn, 4-5.

⁵⁶ 14. İbrahim, 34; 33. Ahzâp, 72.

⁵⁷ Bu konuda Ebu Yusuf'un Halife Harun Reşit'e söylediği sözler oldukça manidardır; "Ey Halife şer-i hadlerin ayakta tutulmasına ve titizlikle tatbikine emir buyurmuş olsaydınız hapisanelerin sayısı azalırdı ve fîsk ve fesat sahipleri bu cezaların korkusundan bu marazi halleri terk ederlerdi (Ebu Yusuf, **Kitabu'l Harac** çev. Müderris-zade Muhammed Abdullah Efendi, Ankara 1982, 333).

⁵⁸ Coşkun, Vahap, **İnsan Hakları (Liberal Açıdan Bir Tahlil)**, Ankara 2006 145.

⁵⁹ Çeçen, 47.

⁶⁰ Öner, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Ankara 1987, 117.

rini verir ve uygulama yollarını gösterir. Bu şekilde devlet, kendi varlığını da kabul ettirerek kendisini güvence altına almış olur.

Kurumsal bir varlık olan devlet kendisini koruyacak ve geleceğe taşıyacak tedbirleri almak zorundadır. Devlet kendini koruma tedbirlerini alırken insan haklarına da gereken hassasiyeti göstermelidir. İnsan haklarını gözetmeyen bir devlet kendi varlığını da yastıyor demektir. Çünkü devletin güvenliği aynı zaman da vatandaşlarının da güvenliğine bağlıdır. Böylesine önemli bir noktada devlet ve insan hakları kavramları çatışmak değil ancak birbirlerini tamamlamak durumundadırlar⁶¹.

İslam Hukuk Düşüncesinde Devlet

İslam düşüncesinde insan ve toplum karşısında onların iradelelerinden bağımsız bir irade ve otonom bir devlet söz konusu değildir. İrade, insanın duygu ve düşünce güçleriyle oluşarak belirli bir amaca yönelik istek⁶², insanların hareketlerinin kapsamını, özünü kendi iktidarı ile belirleme kudreti⁶³ diye tanımlanır⁶⁴. Fıkhın üç boyutu dikkate alındığında iradenin birey devlet ilişkisinde ortaya çıkmasının farklı boyutları vardır:

1. İradenin bireyin sadece kendi içindeki boyutu; bu boyutta irade bireyin kendisiyle sınırlı fakat kendi içinde sonsuz bir konumu vardır. Bu boyutta birey iradesi üzerinde hiçbir dış etki söz konusu değildir. Birey kendisiyle sınırlı fakat kendi içinde sonsuzdur. Yani birey sadece kendisidir.

2. İradenin dış etkenlerle sınırlanması boyutu; bu boyutta birey iradesi dolaylı veya doğrudan bazı etkenlerle etkilenir. Etkilenen iradesiyle birey artık sınırlanmıştır. Birey bu sınırlanmış iradesiyle varlık alanına girer. İşte insan iradesi bu iki boyutun birliğidir. Birey hem herkesten bağımsız olmaktadır hem de belirlenmiş ve sınırlanmış bir konumdadır. Bu durum toplumu oluşturan bütün bireyler için söz konusudur. Toplumu oluşturan bireyler aynı etkenlerle etkilenirlerse varlık alanına çıkan birey iradesi ile toplum iradesi örtüşmüş olacak ve birbirlerini tamamlayacaklardır.

3. Bireyin kendisini içerisinde bulduğu irade; birey aynı zamanda kendisini kendine yönelen ve onu yönlendirmeye çalışan, kendi dışından gelen bir düşünce ve iradenin etkisi altındadır. Bu irade toplumdaki bütün bireyler için aynı konumdadır. Bireyleri sınırlayan ve yönlendirmeye çalı-

⁶¹ Çeçen, 94.

⁶² İzveren, 114.

⁶³ 3. Âl-i İmrân, 182; 42. Şura 32.

⁶⁴ Hırş, Ernest, **Hukuk Felsefesi Ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara 1949,189.

şan bu iradenin oluşmasında toplumdaki bütün bireylerin katkıları vardır. Bundan dolayı bireyler bu iradenin kendilerine yönelttiği yükümlülükleri içselleştirirler ve benimserler. Çünkü bu durum bireyin aynı zaman da kendi iradesine uymasını ve kendi iradesini kabul etmesini deyimler bu irade genel olan toplum iradesidir. Bireyler tarafından oluşturulduğu ve içselleştirildiği için birey hem kendisi olarak hem de ayrı bir şahsiyet olarak kalacaktır. Bunun sonucu toplumsal uyum ve birlik de o ölçüde kuvvetli olacaktır.

Düşünce tarihinde devletin kökeni ve niteliği hakkında farklı açıklamalar getirilmiştir ve getirilmeye de devam edilecektir. Genelde her devlet bir sosyal sözleşme sonucunda doğar. İnsanların iradelerinin bir araya gelmesiyle oluşan birlik devleti ve sahip olduğu otoriteyi meydana getirir. Toplumsal iradenin merkezileşmesi gerçekleşip organize olmasıyla da devlet ortaya çıkar.

İslam hukuk düşüncesinde birey ve toplumdaki ayrı ve bağımsız bir irade söz konusu olmadığından birey ve toplumdaki ayrı bir devlette söz konusu değildir. Bu olgular birbirini tamamlayan bütünleyen ve güçlerinden bir bütündür. İslam düşüncesinde devlet, birey ve toplumun hürriyet ve güvenliğini gerçekleştirecek ortak iradelerin bir eseridir. Böyle bir anlayışta birey güçlendikçe devlet, devlet güçlendikçe de birey güçlenecektir. İslam düşüncesinde devlete üstün bir değer verilmesi insana verilen üstün değer yansımasıdır. Devlet insan için kurulmuştur ve insan hürriyeti ve güvenliği vardır bu anlayışı insan hürriyet ve güvenliği aynı zamanda devletin hürriyeti ve güvenliğidir yoksa devlet kendi başına kutsal bir kurum değildir. Bu anlayışı Şeyh Edeb Ali Osman Gazi'ye ; “ İnsanı yaşat ki devlet yaşasın.” yapmış olduğu nasihatta en güzel şekilde ifade etmiştir. Yine bu anlayış, Osmanlı Devletinin kurulma yıllarında Osman Gazi'nin annesinin kucağındaki bir bebeği severken söylemiş olduğu; “ Bahtı aç k olsun” sözüne annenin vermiş olduğu; “Bahtı sana bakar” cevabında somutlaşmıştır. Müslüman Türk tarihi bu anlayış üzerine inşa edilmiştir.

KAYNAKÇA

ADAL, Erhan, **Hukukun Temel İlkeleri**, İstanbul 1991,3. baskı.

AKIN, İlhan F., **Devlet Doktrinleri**, İstanbul 196.

ANSAY, Sabri Şakir, **Hukuk Tarihinde İslam Hukuku**, Ankara 1958.

BİLGE, Necip, **Hukuk Başlangıcı(Hukukun Temel İlkeleri)**, Ankara ts., 5. baskı.

COŞKUN, Vahap, **İnsan Hakları (Liberal Açından Bir Tahlil)**, Ankara 2006.

ÇAĞIL, Orhan Münir, “ Bir eser münasebetiyle hukuk mefhumu ve hukuk idaresine dair bazı düşünceler”, **İÜHF**, c:XXIV, sy:1-4, İstanbul 1959.

- _____, “Felsefenin Işığında Hürriyet, Adalet ‘ Hukuk Devleti’ ve ‘ Hukuk Kültürü”
İÜHFİM, c. XXVI s.1-4, İstanbul 1961.
- _____, **Hukuk Ve Hukuk İlimine Giriş**, İstanbul 1996.
- ÇEÇEN, Anıl, **İnsan Hakları**, 2. baskı Ankara 1995.
- DÖNMEZ, İbrahim Kafi, **İslam Hukukunda Kaynak Kavramı Ve 8. Asır İslam Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları**, Erzurum 1981(Basılmış Doktora Tezi).
- EBU YUSUF, **Kitabu’l Harac**, çev. Müderriszade Muhammed Abdullah Efendi, Ankara 1982.
- GEMALMAZ, Mehmet Semih, **İnsan Hakları Hukukunun Genel Teorisine Giriş**, İstanbul 2001 3. baskı
- GÖZÜBÜYÜK, Şeref, **Anayasa Hukuku**, Ankara 1991.
- _____, **Hukuka Giriş Ve Hukukun Temel Kavramları**, Ankara 1993, 8.baskı.
- GÜRİZ, Adnan, **Hukuk Başlangıcı**, Ankara 1996,3. baskı.
- _____, **Hukuk Felsefesi**, Ankara 1992, 3. baskı.
- HEYET, **Mecelle**, mad., 1.
- HİRŞ, Ernest, **Hukuk Felsefesi Ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri**, Ankara 1949.
- HOBBS,Thomas, **Leviathan**, trc: Semih Lim, İstanbul 1993.
- İBN HALDUN, **Mukaddime I-III**, trc: Zakir Kadri Ugan, İstanbul 1990.
- İNAN, Karman, **Devlet İdaresi**, İstanbul 1993 3.baskı.
- İZVEREN Adil, **Hukuk Felsefesi**, Ankara 1988.
- KIŞLALI, Ahmet Taner, **Siyasal Çatışma Ve Uzlaşma**, Ankara 1993.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Fıkıh”, Milli Eğitim Bakanlığı **İslam Ansiklopedisi I-XIII**, İstanbul 1986-1993.
- KÖSOĞLU, Nevzat, **Devlet Eski Türklerde İslam’da Ve Osmanlılarda**, İstanbul 1997.
- KUR’ÂN-I KERİM.
- MOLA HÜSREV, **Şerhu’l-Mirkât-İ Usûl (Mir’ât)**, İstanbul ts.
- MONTESQUIEU, **Kanunların Ruhu Üzerine I-II**, trc: Fehmi Baldaş, Ankara 1963.
- NESEFİ, Ebu Abdullah İbn Mahmud, **Tefsiru’n-Nesefi I-IV**, İstanbul 1984.
- OĞUZHAN, M. Kemal, **Medeni Hukuk Dersleri**, İstanbul 1971.
- ÖNER, Necati, **İnsan Hürriyeti**, Ankara 1987.
- ŞENTÜRK, Recep, **İnsan Hakları ve İslam**, İstanbul 2007.
- TAHİR B.AŞUR, Muhammed, **İslam İnsan ve Toplum**, çev: Vecdi Akyüz, İstanbul 2000.
- TİKVEŞ, Özkan, **Teorik Ve Pratik Anayasa Hukuku**, İzmir 1982.
- YAYLA, Atilla, **Liberal Bakışlar**, Ankara 1993.
- _____, **Liberalizm**, Ankara 1992.
- _____, **Özgürlük Yolu**, Ankara 1992.